

ταυτότητα γιατί όλα είναι ίδια. Οι δομές, μικρές και μεγάλες, ορατές και αόρατες, εξαφανίστηκαν, τα υποκείμενα ξανάγιναν άτομα, και τα πάντα αναλύονται στο βραχύ χρόνο, στο χρόνο του γεγονότος, του χρονικογράφου, που λένε οι ιστορικοί. Και ξαφνικά καταλαβαίνουμε όλοι ότι η κοινωνία είναι μια έννοια πολιτική που κάθε φορά ορίζεται ως αποτέλεσμα δυσθεώρητων, δυσανάγνωστων, πολυεπίπεδων και ποτέ οριστικών κοινωνικών συσχετισμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Serge Paugam (ed.), (1995), *L' Exclusion. L' etat des savoirs*, Paris, La Decouverte.
- Καρσεντί Μπρουνό (Karsenti Bruno), "Η παγίδα του αποκλεισμού. Γενεαλογία και κριτική μιας έννοιας", ΠΟΛΙΤΗΣ τ. 28, 1996.
- Castel Robert, (1995), *Les metamorphoses de la question sociale*, Paris, Fayart.
- Μάρσαλ Τ.Χ.-Μποτομόρ Τ., (1995), *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Maniere de voir* (ελληνική έκδοση), 6, 1995.
- Dahrendorf Ralf, (1995), *Preserving prosperity. New Statesman and Society*, Dec. 15, v8n383, p. 36(6).
- Serge Paugam, *Un nouveau contrat social. Pauvrete et exclusion: Le point de vue sociologique*.
- Fassin Didier, (1996), "Exclusion, underclass, marginalidad. Figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France aux Etats-Unis et en Amerique latine", in *Revue Francaise se Sociologie*, 1.
- Οδηγός για τις έρευνες και μελέτες στα πλαίσια του Ε.Π. καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, Κ.Π.Σ. 1994-1999, Υπουργείο Εργασίας, Αθήνα 1996.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΗ-ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΕΡΡΗΞΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Ή ΚΡΙΣΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ;

Μαριάνθη Στογιαννίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

.....Ό,τι προκαλεί την απέχθεια εκτοπίζεται στα παρασκήνια της κοινωνικής ζωής. Ειδικοί φροντίζουν για τον τεμαχισμό στο κρεοπωλείο ή την κουζίνα. Δεν θα πάψουμε να βλέπουμε πόσο χαρακτηριστικό είναι αυτό το σχήμα του διαχωρισμού, αυτός ο εκτοπισμός στα παρασκήνια των απεχθών συμπεριφορών, για όλη αυτήν την περίοδο αυτού που ονομάζουμε πολιτισμό.

(Norbert Elias, *Η διαδικασία του Πολιτισμού*)

Στην εισήγησή μου θα επιχειρήσω να θέσω ορισμένα θέματα σχετικά με την κρίση που διέρχεται ο ιδεολογικός διαχωρισμός οικονομικού και κοινωνικού στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες, στη βάση της υπόθεσης ότι οι σημερινές νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και κοινωνικών ανισοτήτων αποκαλύπτουν τα όρια αυτού του διαχωρισμού, με την εξής έννοια: το σύστημα ισορροπίας οικονομικού και κοινωνικού που χαρακτήρισε τις μεταπολεμικές καπιταλιστικές κοινωνίες ως τη δεκαετία του '70 και που αποτέλεσε το κοινωνικό συμβόλαιο του μεταπολεμικού καπιταλισμού, από τη δεκαετία του '80 και μετά αρχίζει να αποσταθεροποιείται, στο βαθμό που αποδεικνύεται ότι οι οικονομικές διακυμάνσεις, μολονότι δεν συνιστούν πλέον καταστροφική απειλή για το χώρο της οικονομίας και της παραγωγής, μπορούν εντέλει να έχουν τέτοιες επιπτώσεις στο πεδίο του κοινωνικού, ώστε να απειλείται η "κοινωνική ειρήνη".

Ωστόσο, μολονότι η σημερινή συγκυρία αποτελεί εν δυνάμει στιγμή κρίσης νομιμοποίησης του διαχωρισμού οικονομίας και κοινωνίας, η υπέρβασή της επιχειρείται εκ νέου μέσω της ιδεολογικής στρατηγικής του ίδιου διαχωρισμού: η παγκοσμιοποίηση του οικονομικού ανταγωνισμού προτάσσεται ως αναπόφευκτη παραγωγικότητα, στην οποία θα πρέπει να υποταχθεί η κοινωνική αναπαραγωγή, δηλαδή οι διεκδικήσεις των εργαζομένων, οι κοινωνικές πολιτικές, το κράτος, η ανάπτυξη των δικαιωμάτων του πολίτη. Η ένταση που προσλαμβάνει αυτός ο διαχωρισμός εκφράζεται με την επίθεση στο κοινωνικό κράτος, την έμφαση στην αντιπαλότητα δημόσιου και ιδιωτικού, πολιτικών-κοινωνικών θεσμών και ατομισμού, την έμφαση στην ιδιωτική κοινωνία και την εξίσωσή της με την αγορά. Πρόκειται για μια επιχείρηση επανιεράρχησης των κοινωνικών αξιών, όπου η υποβάθμιση των κοινωνικών δεσμών που αντιδιαστέλλονται με αυτόν του χρήματος, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κοινωνικής πρόνοιας, της συνεργασίας και της αλληλεγγύης, αξιών που σημάδεψαν τη διαδρομή του δυτικού πολιτισμού από την εποχή του Διαφωτισμού ως τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, αναγορεύει το οικονομικό από μέσο σε αυτοσκοπό.

Σε αυτή την ιδεολογική επιχείρηση, θέση-κλειδί -παραφράζοντας τον τίτλο ενός κειμένου του Claus Offe¹, το οποίο αποτέλεσε αφορμή για ορισμένες σκέψεις αυτής της εισήγησης- κατέχει η έννοια της εργασίας ή μάλλον η άρνηση της προβληματικής της κοινωνικής δόμησης μέσω του καταμερισμού της εργασίας. Η άρνηση αυτή εκφράζεται με ποικίλους τρόπους: Με την προσπάθεια "χειραφέτησης" της διαδικασίας παραγωγής από τον κοινωνικό έλεγχο, με τον υποθιβάσμο του δικαιώματος στην εργασία ως διάστασης του "φυσικού δικαίου" δικαιώματος στην ύπαρξη, με την αποσύνδεση της αγοράς από κοινωνικές αξίες που θεμελιώνονται εκτός αυτής, όπως είναι οι αξίες της ελευθερίας, της ισονομίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, ακόμη και με το περιεχόμενο που απέδιδε σε αυτές τις έννοιες ο κλασικός φιλελευθερισμός: η αγορά δεν νομιμοποιείται πλέον ως το ιδεώδες σύστημα φυσικής ελευθερίας και ικανοποίησης του "περί δικαίου" αισθήματος, δεν αποτελεί, δηλαδή, το ιδεώδες μέσο για την ικανοποίηση κοινωνικών αξιών που γεννώνται εκτός αυτής, αλλά αναγορεύεται η ίδια σε "αρχή" που ελέγχει την κοινωνία².

Αυτή η ιδεολογική ανασυγκρότηση, στην οποία αποδίδεται γενικά ο τίτλος του νεοφιλελευθερισμού και η οποία έρχεται σε ρήξη με την παράδοση του Διαφωτισμού που χαρακτήρισε τη νεωτερικότητα, υποστηρίζεται με πραγματολογικά δεδομένα που άπτονται του εμπειρικού πεδίου της εργασίας, όπως δεδομένα που αφορούν στον περιορισμό της απασχόλησης λόγω των διαδικασιών τεχνικο-οργανωτικού εξορθολογισμού στο χώρο της παραγωγής, στην αναποτελεσματικότητα και γραφειοκρατικοποίηση της κρατικής δραστηριότητας, στη μετατόπιση των πεδίων οργάνωσης των κοινωνικών κινημάτων σε χώρους πέραν των εργασιακών, την ύφεση των συνδικαλιστικών κινημάτων, την υποχώρηση των εργασιοκεντρικών αναπαραστάσεων της κοινωνίας στους εργαζομένους ή την αδυναμία σύλληψης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών με όρους θέσης στον καταμερισμό της εργασίας κ.λπ. Η εργασία, ως συντελεστής παραγωγής στην πολιτική οικονομία, ως βαθμίδα των θεωρητικών κατασκευών για την κοινωνική δομή, ως συντηρητική ή επαναστατική αξία, ως θρησκευτικό ήθος ή συστατικό της ταξικής συνείδησης, ως στατιστική κατηγορία και ως βίωμα, αφού κυκλοφόρησε για δύο αιώνες ανάμεσα στην ιδεολογία και την επιστημονική ερμηνεία, την κοινωνική διεκδίκηση και την κοινωνική κριτική, την κοινωνική απαθλίωση και την ουτοπία, φημολογείται ότι σύντομα πρόκειται να εκλείψει συμπαρασύροντας στην έκπτωσή της κοινωνικές θεωρίες και έννοιες, ταξικές συνειδησεις και κοινωνικές ουτοπίες, διαδικασίες αναπαραγωγής και κοινωνική συνοχή.

Ως αξία, η εργασία αρχίζει να επιβάλλεται από το 13ο με 14ο αιώνα, υποβαταζόμενη ιδεολογικά από την ιουδαιοχριστιανική παράδοση της αποσύνδεσης της ανθρώπινης ψυχής από τη φύση και την ηθική της άσκησης, για να αποτελέσει από το 16ο αιώνα και μετά τον άξονα γύρω από τον οποίο θα οργανωθεί η καπιταλιστική παραγωγική επιχείρηση και θα δομηθεί μια ηθική της εργασίας. Το χριστιανικό αξίωμα της υπέρβασης της φύσης από τον άνθρωπο θα συζευχθεί με την ηθική της παραγωγής

1. C. Offe, *Κοινωνία της Εργασίας*, Νήσος, 1993.

2. Γύρω από αυτή την προβληματική βλ. Δ. Δρόσος, "Ατομισμός, κοινωνικές αξίες και δημοσιότητα στο νέο φιλελευθερισμό", *Δευκαλίων*, Φεβρ.-Ιούνιος 1995, σσ. 109-135.

και της ορθολογικότητάς της. Από το 17ο αιώνα, όπου ακόμη η Φύση σημαίνει ένα στατικό σύνολο νόμων στους οποίους θεμελιώνεται το νοητό του κόσμου, δηλαδή μια τάξη υπερβατικών σημασιών, ως το 18ο αιώνα όπου η προηγούμενη τάξη εκρήγνυται και η Φύση ανακαλύπτεται ως δυναμικό πεδίο, σύνολο δυνάμεων που μπορούν να καθυποταχθούν και να νοηματοδοτηθούν μέσω της επιστήμης και της τεχνικής, θα αναδυθεί η έννοια της εργασίας ως πηγή του πλούτου. Η ορθολογική εντατική εκμετάλλευση της φύσης θα αποτελέσει την πηγή του κοινωνικού πλούτου, νοούμενου κατά βάσιν ως συσσώρευση υλικών αγαθών, και η εργασία θα αναγορευθεί σε πρωτεύουσα κοινωνική πρακτική και αξία, ταυτόχρονα μέσο και σκοπός, εγγυήτρια της ατομικής και συλλογικής ευημερίας και της κοινωνικής συνοχής.

Αλλά από τα χριστιανικά δόγματα έλκει την καταγωγή της και η ιστορικο-κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου. Η δυτική έννοια της ατομικότητας θα ακολουθήσει μια παράλληλη, ιστορικά, και διαπλεκόμενη, δομικά, διαδρομή με την έννοια της εργασίας. Έχοντας τις ρίζες της στην έννοια του προσώπου του χριστιανισμού, ανοίγει για πρώτη φορά τα μάτια της στην πρώιμη αναγέννηση, ώσπου το 18ο αιώνα να δημιουργηθεί ο όρος "άτομο", ως προσδιορισμός του μεμονωμένου ανθρώπου, ο οποίος θέτει τον εαυτό του και υψώνει τη μοναδικότητά του σε πραγματικό του προορισμό.

Μέσω ποιων ενδιάμεσων εννοιών συναντήθηκαν οι έννοιες "άτομο" και "εργασία" στο πεδίο της "κοινωνίας"; Της "αλληλεπίδρασης του ατόμου με τη φύση" και των "αναγκών". Οι κοινωνικές σχέσεις επιβάλλονται από το ζητούμενο της ικανοποίησης των υλικών αναγκών, δηλαδή της επιβίωσης, και αυτή η ικανοποίηση μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο μέσω του καταμερισμού της εργασίας που είναι πάλι με τη φύση. Από τη στιγμή που η σχέση των ανθρώπων με τη φύση γίνεται πάλι, η ορθολογικότητα, η επιχειρησιακή λογική των μέσων και του σκοπού, η επιστήμη και η τεχνική είναι αυτομάτως παρούσες.

Η άνοδος της ατομικότητας στο δυτικό σύστημα ιδεών, ταυτόσημη με την άνοδο του ατόμου στη νεαρή αστική κοινωνία της εποχής, συνδέθηκε με την κριτική του κράτους ως οντότητας αποτελούμενης από μεμονωμένα μέρη, τα άτομα, την απαίτηση του φυσικού δικαίου απέναντι στην εξουσία του κράτους και τη γένεση της έννοιας της κοινωνίας μέσω του διαχωρισμού της από την έννοια του κράτους. Η διάσπαση των κοινοτήτων, ο εξαστισμός και η προλεταριοποίηση, συνέβαλαν εξάλλου στην αναζήτηση των όρων ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου και ενός νέου τύπου κοινωνικού δεσμού. Η μεταβατική ιδεολογία του "λαού" έδωσε τη θέση της στην επιστημονική έννοια της "κοινωνίας" ως έννοιας που αναφέρεται στην κοινωνική ολότητα και ενότητα, γύρω από την οποία δομήθηκαν θεωρητικές κατασκευές, των οποίων η ερμηνευτική φιλοδοξία στηριζόταν πάντα σε μια σκοπιμότητα που ξεπερνούσε το πεδίο της κατανόησης και επεκτεινόταν στο πεδίο της κοινωνικής πρότασης. Η έννοια της κοινωνίας, εξαρχής θεμελιωμένη σε κοινωνικές αξίες, με ηγεμονεύουσα την αξία της συν-εργασίας, αποτέλεσε το αντικείμενο κοινωνικών θεωριών που, τόσο στη συντηρητική όσο και στην κριτική εκδοχή τους, ερμήνευσαν την κοινωνική δόμηση με άξονα την έννοια του καταμερισμού της εργασίας.

Η Πολιτική Οικονομία διέσπασε πρώτη τον κλοιό του φιλοσοφικού στοχασμού για να συγκροτηθεί σε αυτόνομο, επιστημονικό πεδίο μελέτης της κοινωνίας, αναζητώντας την ικανοποίηση του περί δικαίου αισθήματος στο πεδίο της ιδιοκτησίας και της παραγωγής και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής στη λειτουργία της αγοράς, φωτίζοντας αναδρομικά την κατανόηση της ανάπτυξης του ατόμου και της κοινωνίας, έννοιες που παρέλαβε ως αυτόνομες και ανιστορικές, με όρους παραγωγής και κατανομής του υλικού πλούτου. Αλλά ακόμη και σε αυτήν την κατακερματισμένη σε διαχωρισμένες ατομικότητες κοινωνία του κλασικού φιλελευθερισμού, η αγορά "δεν αξιολογείται θετικά ως γενικός κοινωνικός θεσμός παρά μόνο στο βαθμό που αποτελεί διαδικασία σύγκρισης, αποτίμησης και αναγωγής σε κοινό μέτρο της συμμετοχής των συναλασσομένων στη συνολική κοινωνική εργασία"³. Η κοινωνική αξία "εργασία" ποσοτικοποιείται για να εκφραστεί στο γενικό ισοδύναμο, το χρήμα, που εξασφαλίζει, ως εργαλειώδης κοινωνικός δεσμός, την κοινωνική αναπαραγωγή. Στη μορφή-εθνικό κράτος και στην ιδεολογία του "γενικού συμφέροντος", οι διαχωρισμένες ατομικότητες ανασυντίθενται σε μια αφηρημένη κοινωνική ενότητα, η οποία διατηρεί το προνόμιο του κοινωνικού ελέγχου της αγοράς στο όνομα της διασφάλισης του αναγκαίου ελάχιστου κοινωνικής αναπαραγωγής, κοινωνικής συνοχής και προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Η Κοινωνιολογία, στη θετικιστική και συντηρητική παράδοσή της, θα ακολουθήσει, ως μια απόπειρα μελέτης αυτού που η Πολιτική Οικονομία είχε αφήσει απ' έξω: τη διάσταση της ιστορίας, δηλαδή τους νόμους της κοινωνικής ισορροπίας και αλλαγής, τους τύπους βιώσιμων κοινωνικών συμβολαίων, τα συστήματα αξιών και υποκίνησης της κοινωνικής δράσης, εντέλει τη μελέτη των δεσμών αμοιβαιότητας, επικοινωνίας και ανταλλαγής που πλέκονται ανάμεσα στους ανθρώπους, οριοθετώντας ένα κοινωνικό πεδίο από το οποίο έχει αφαιρεθεί η λειτουργία της παραγωγής, εφόσον αυτή εκλαμβάνεται ως αδήριτη αναγκαιότητα, εξυπηρετούμενη αυτόνομα από τη λειτουργία της εμπορευματικής ανταλλαγής.

Αντιθέτως, η παράδοση της Κριτικής Κοινωνιολογίας, έχοντας την αφετηρία της στη μαρξιστική κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, ερμήνευσε τη δομή και τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας μέσα από το θεωρητικό σχήμα του τρόπου παραγωγής, θεωρώντας τους θεσμούς επιφανόμενα της ζωντανής εργασίας των ανθρώπων και θεμελιώνοντας την κριτική της δυνατότητα στην αντιπαράθεση των θεσμών με τη ζωντανή διαδικασία παραγωγής του κοινωνικού πλούτου. Η ψαλίδα ανάμεσα σε αυτές τις δύο πραγματικότητες συνιστά για τη μαρξιστική κοινωνική σκέψη το μέτρο της κοινωνικής ανισότητας, δηλαδή το βαθμό εκμετάλλευσης και γεννά την αναγκαιότητα της ιδεολογικής και πολιτικής οργάνωσης της εξουσίας, δηλαδή των σχέσεων κυριαρχίας για τη διατήρηση της ψαλίδας.

Το δικαίωμα στην εργασία, μετεξέλιξη του δικαιώματος στην ύπαρξη, μισό αιώνα μετά το τέλος του 18ου αιώνα, δηλαδή από την ιστορική στιγμή που τα δημοκρατικά δικαιώματα θεμελιώθηκαν στην έννοια των "φυσικών δικαιώ" δικαιωμάτων του ανθρώπου,

3. Δ. Δρόσος, "Ατομισμός, κοινωνικές αξίες και δημοσιότητα στο νέο φιλελευθερισμό", ό.π. (σημ. 2).

άνοιξε δύο δρόμους: την προσπάθεια για την εξάλειψη των προϋποθέσεων που επιτρέπουν η εργατική δύναμη να πωλείται και να αγοράζεται σαν εμπόρευμα, δρόμος που οδήγησε σε ριζική αμφισβήτηση και σε προγράμματα ανατροπής της δοσμένης πολιτικο-οικονομικής τάξης πραγμάτων, και την προσπάθεια για τον περιορισμό της αλλοτρίωσης του εργαζομένου μέσα στη διαδικασία της εργασίας, δρόμος που οδήγησε στο εθνικό κοινωνικό κράτος, στην ανάπτυξη των ατομικών και συλλογικών κοινωνικών δικαιωμάτων, στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και την πολιτικο-οικονομική διαμάχη⁴.

Η σύζευξη μιας αγοράς εργασίας, στην οποία οι μη κατέχοντες μέσα παραγωγής εισέρχονται ως εμπορεύματα με ορισμένη ανταλλακτική αξία, με τον ορθολογικό προσανατολισμό του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού, εγγυήθηκαν τη νομιμοποίηση του καπιταλισμού, τη συνέχεια με την παράδοση του Διαφωτισμού και τη ζωτική δύναμη και πρόοδο του δυτικού πολιτισμού. Πάνω στην αγορά στην οποία συναθροίζονται τα άτομα ως συντελεστές παραγωγής, οικοδομήθηκε η κοινωνία στην οποία τα ίδια άτομα συναντώνται ως πολίτες. Ο δεσμός μεταξύ τους και η νομιμοποίηση του εργαλειώδους του χαρακτήρα διασφαλίστηκαν, σε γενικές γραμμές, από τις δυνατότητες λειτουργίας:

- Μιας σταθερά αναπαραγόμενης αγοράς εργασίας, η οποία υπακούει στον τεχνικοοργανωτικό ορθολογισμό και στην ιδιωτική οικονομική κερδοφορία.
- Μιας γραφειοκρατικής οργάνωσης της πολιτικο-διοικητικής δομής, στηριγμένης στη νομιμότητα που διασφαλίζει ο ορθολογισμός, στη δικαιοσύνη που συνεπάγεται η εφαρμογή των νόμων και στην αποτελεσματικότητα των μηχανισμών που προστατεύουν τα θεσμοθετημένα συμφέροντα εντός των ορίων των κανόνων δικαίου.
- Και μιας επιταγής προόδου που εμφανίζει την κοινωνία και το σύγχρονο κράτος να πορεύονται, παρά τα όποια βραχυπρόθεσμα πιασχυρίσματα ή καθυστερήσεις, το δρόμο του "Πολιτισμού".

Στην πλέον απολογητική θεωρία κατανομής του εισοδήματος, στη νεοκλασική οικονομική θεωρία, βρίσκουμε το αρχέτυπο της νομιμοποίησης του καπιταλισμού και του διαχωρισμού οικονομικού και κοινωνικού: η οικονομία παράγει για να ικανοποιήσει τις ανάγκες των ατόμων που απαρτίζουν την κοινωνία. Η οικονομία διασφαλίζει την κοινωνική συνοχή μέσω της αγοράς εργασίας, εφόσον σε αυτήν συναντώνται όλα τα μέλη της κοινωνίας, για να κατανεμηθούν κατόπιν, στη βάση της ισοδύναμης ανταλλαγής, στις θέσεις και λειτουργίες της διαδικασίας παραγωγής. Μέσω αυτής, παράγεται ο κοινωνικός πλούτος, από τον οποίο οι συμμετέχουσες κοινωνικές ομάδες, κάτοχοι μέσων παραγωγής και μη-κάτοχοι, ιδιοποιούνται αντιστοίχως τα τμήματα τα οποία ακριβώς παρήγαγαν. Αυτή η αρχή κατανομής ικανοποιεί το περί δικαίου αίσθημα.

Κάτω από ποιες προϋποθέσεις είναι δυνατή η συνάντηση όλων των μελών της κοινωνίας στην αγορά εργασίας; Εφόσον διατηρούνται ο καπιταλιστικός τρόπος και οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, δηλαδή η κάθε ομάδα αναγνωρίζει ότι έχει

4. Για την ιστορία του δικαιώματος στην εργασία, βλ. Ε. Μπαλιμπάρ, "Τα όρια της Δημοκρατίας", *Ο Πολίτης*, Αθήνα 1993, το κεφάλαιο "Τί είναι μια πολιτική των δικαιωμάτων του ανθρώπου".

συμφέρον να συμμετάσχει σε αυτήν την αγορά: οι μη κάτοχοι μέσω παραγωγής επειδή συνεχίζουν να αναπαράγονται ως τέτοιοι και επομένως μόνον εντός αυτής μπορούν να βιοπορίσουν, και οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής επειδή συνεχίζουν να ιδιοποιούνται από το προϊόν της παραγωγής το τμήμα εκείνο που παρήγαγε το κεφάλαιό τους. Κατά συνέπεια, όταν η αγορά εργασίας είναι ελεύθερη από εξωτερικές παρεμβάσεις, μπορεί να ισορροπήσουν η προσφορά και η ζήτηση εργασίας. Μέσω αυτής της ισορροπίας, εξασφαλίζεται η σύμπτωση των συμφερόντων οικονομικού και κοινωνικού, δηλαδή η τεχνητή σύζευξή τους ως επανόρθωση της αρχικής διάκρισής τους. Η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης αποτελεί το κοινωνικό συμβόλαιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τι συνομολογούν οι δύο συμβαλλόμενοι; Το οικονομικό, ότι θα εξασφαλίσει την αναπαραγωγή της κοινωνίας εφόσον το κοινωνικό το αφήσει απερίσπαστο, και το κοινωνικό, ότι θα αφήσει ανενόχλητο το οικονομικό εφόσον αυτό εξασφαλίσει την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Μέσω του συμβιβασμού τους, αναπαράγεται η διχοτόμηση του σώματος και της έννοιας της κοινωνίας και ταυτόχρονα επιθεβαιώνεται η αντιπαλότητα των συμφερόντων των δύο μερών. Η αυτονομία και η αποτελεσματικότητα του οικονομικού, μολονότι αυτό το ίδιο θεμελιώνεται σε μια κοινωνική σχέση, τις σχέσεις ιδιοκτησίας, εμφανίζονται ως κατακτήσεις του. Μια τέτοια κατάκτηση ήταν και η σχετική ισορροπία προσφοράς και ζήτησης εργασίας της μεταπολεμικής περιόδου, η οποία ενίσχυσε τη μυθολογία μιας κοινωνίας που πορεύεται την ευθεία οδό της ευημερίας και της προόδου⁵.

Η ηθική της παραγωγής, της αύξησης και της προόδου εξασφάλισε στην καπιταλιστική κοινωνία την ιδιαίτερη νομιμοποίησή της ως δυναμικής κοινωνίας, προσανατολισμένης στη συνεχή ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση, χαρακτηριστικό που σε καμιά άλλη ιστορική κοινωνία δεν προσέλαβε και δεν χρειάστηκε να προσλάβει τόση νομιμοποιητική ένταση. Ενταγμένο σε αυτή την κατεύθυνση είναι και το αίτημα ή διεκδίκηση της αναγνώρισης πως οι άνθρωποι που συναντώνται ως πολίτες εκτός της εργασίας, δεν μπορούν να συναντώνται ως εμπορεύματα στην αγορά εργασίας, δηλαδή πως οι πολίτες είναι και εργαζόμενοι.

Τα κοινωνικά φαινόμενα που περιγράφονται με όρους νέων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού θέτουν στο προσκήνιο αυτό το αίτημα, επερωτούν τα όρια των αστικών δημοκρατικών θεσμών και του σύγχρονου κράτους, δηλαδή απειλούν τους μηχανισμούς και τις ιδεολογίες νομιμοποίησης της καπιταλιστικής σχέσης και απομυθοποιούν τον κοινωνικό καπιταλιστικό δεσμό, εφόσον η αρχή βάσει της οποίας κατανέμεται το εισόδημα που παράγεται από το οικονομικό δεν μπορεί να εξασφαλίσει την κανονική και κανονιστική αναπαραγωγή του κοινωνικού.

5. Ο Jeremy Rifkin (*Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Νέα Σύνορα, 1996) περιγράφει με σαφήνεια τα όρια της αυτόνομης αποτελεσματικότητας του οικονομικού, παραθέτοντας μια σειρά εμπειρικών δεδομένων για την απασχόληση στην αμερικάνικη κοινωνία. Επισημαίνει πως ποτέ η αγορά δεν μπόρεσε από μόνη της να διασφαλίσει την πλήρη απασχόληση και υπογραμμίζει τη σημασία των κρατικών δαπανών. Ο Rifkin υπογραμμίζει τη σημασία των αποτελεσμάτων του Β' Παγκοσμίου πολέμου, του Ψυχρού πολέμου και του πολέμου του Βιετνάμ στη δημιουργία θέσεων εργασίας, μέσα από την ανάπτυξη του στρατιωτικο-θωμηχανικού συμπλέγματος και την πραγματοποίηση μεγάλων δημόσιων προγραμμάτων υποδομής για αμυντικούς σκοπούς. Το μεταπολεμικό, επομένως, οικονομικό θαύμα στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στις τραγικές ήττες του κοινωνικού, σε ιστορικούς προσδιορισμούς των οποίων η δυναμική δίνει περιεχόμενο στη μηχανιστική σύλληψη της έννοιας της αγοράς εργασίας.

Αυτή η αδυναμία κανονιστικής αναπαραγωγής του κοινωνικού αναδεικνύει το συγκρουσιακό δεσμό ατόμων και κοινωνίας που σημάδεψε την ιστορία του καπιταλιστικού διαχωρισμού οικονομικού και κοινωνικού. Όσο επεκτείνονται οι καπιταλιστικές σχέσεις στην παραγωγή, τόσο αυξάνει η εξάρτηση των ατόμων από τη μισθωτή εργασία και εντείνεται ο εργαλειακός χαρακτήρας του κοινωνικού δεσμού. Αλλά, παράλληλα, όσο επεκτείνεται η καπιταλιστική κοινωνικοποίηση, τόσο ισχυροποιείται η καταστατική θέση του ατόμου και διευρύνονται εν δυνάμει οι εισροές της ατομικής συνειδήσης.

Η έννοια του "ατόμου" αποχωρίστηκε τελευταία το φιλοσοφικό στοχασμό για να αποτελέσει ξεχωριστό επιστημονικό αντικείμενο. Η θέση που της είχε παραχωρηθεί από την Πολιτική Οικονομία και την Κοινωνιολογία ήταν εργαλειακή, προσδιορισμένη με όρους παραγωγής και ορθολογικότητας. Η θετικιστική παράδοση συναντά το άτομο στο πεδίο των κοινωνικών αξιών, της κοινωνικοποίησης και του κοινωνικού ρόλου, η μαρξιστική στο πεδίο της αλλοτρίωσης, της διττής αποξένωσης του εργαζομένου από τον ίδιο τον εαυτό του και από το αντικείμενο της εργασίας του. Αλλά ο ιστορικός τόπος αυτής της συνάντησης ήταν ένας μη-τόπος, δηλαδή η κοινωνική ουτοπία, αφού μόνον εκεί, στα κοινωνικά προγράμματα και στις στιγμές της επαναστατικής ρήξης, η οικειοποίηση από το άτομο του ίδιου του εαυτού του αναγορεύεται σε τέλος της ιστορίας και της κοινωνίας. Στις λιγότερο επεξεργασμένες διατυπώσεις της κοινωνιολογικής παράδοσης της βιομηχανικής κοινωνίας, το σύγχρονο κράτος είναι ο κληρονόμος της ανθρωπιστικής παράδοσης, καταλαμβάνοντας τη θέση του διαιτητή ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργατική δύναμη, οικονομικό και κοινωνικό ορθολογισμό και ανορθολογισμό, εργασία και ελεύθερο χρόνο, ατομική και συλλογική κατανάλωση. Στη μαρξιστική παράδοση, κληρονόμος του ανθρωπισμού και σημείο επαφής οικονομικού και κοινωνικού είναι η ταξική πάλη.

Παρά την κοινή καταγωγή τους, την ανταλλάξιμη θέση τους και την παράλληλη δυναμική εξέλιξή τους, το άτομο και η κοινωνία του δυτικού πολιτισμού διατηρούν ένα δεσμό καταναγκαστικό και συγκρουσιακό. Η ένταση ανάμεσα στο ρομαντισμό που ανύψωσε στο γύρισμα του 18ου αιώνα την αφηρημένη υποκειμενικότητα του ηθικού μεμονωμένου προσώπου, την απογυμνωμένη από σχέσεις ατομικότητα, σε ίνδαλμα, και τη φιλοσοφική και κοινωνιολογική παράδοση που αναπτύχθηκε στο 19ο αιώνα και ερμήνευσε την αυτοσυνείδηση με όρους κοινωνικής διαμεσολάβησης και κοινωνικής συνειδήσης, η σύγκρουση ανάμεσα σε έναν ιδεαλιστικό και έναν υλιστικό ουμανισμό και στα κοινωνικά τους προγράμματα ή ουτοπίες, γνώρισε υφέσεις, εξάρσεις, δραματικές ρήξεις και ορισμένες φορές στιγμές ή σύντομες περιόδους ειρηνικής συνύπαρξης ή δυναμικής σύζευξης, άλλαξε μορφές και εν μέρει περιεχόμενο, αλλά δεν επιλύθηκε ποτέ.

Από τη δεκαετία του '50, έννοιες της ιστορικο-υλιστικής ερμηνείας της κοινωνικής δυναμικής όπως οι έννοιες της εργατικής τάξης και της ταξικής συνειδήσης είχαν αρχίσει να αμφισβητούνται μέσα από την έλευση της "κοινωνίας της αφθονίας", την άμβλυνση της διεκδικητικότητας των εργατικών κινημάτων και τη μετατόπιση των πεδίων διεκδίκησης. Οι φοιτητικές εξεγέρσεις που σημάδεψαν το τέλος της δεκαετίας, η αντίστοιχη επιφυλακτικότητα των εργατικών οργανώσεων και η ανάδυση

νέων πεδίων αντιφάσεων και κινημάτων που δεν οργανώνονταν απευθείας από το πεδίο της εργασίας και της οικονομίας, ενίσχυσαν στη δεκαετία του '70 την κριτική του εννοιολογικού οπλοστασίου των κοινωνικών θεωριών που οργανώνονται γύρω από τις σχέσεις παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας, ωθώντας είτε στην παραπέρα επεξεργασία των κλασικών εννοιών είτε στη δημιουργία νέων θεωρητικών υποθέσεων⁶. Η αμφισβήτηση αυτή επικεντρώθηκε στην κοινωνία της αφθονίας και την κατανάλωση, τις παραγωγικές αξίες και τον ορθολογισμό, τον αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων, όπως οι νέοι ή οι γυναίκες, από τις διαδικασίες λήψης απόφασης, τον κοινωνικό στιγματισμό κ.λπ., στα πλαίσια μιας "πολιτιστικής" επανάστασης που διεκδικούσε *εδώ και τώρα* την αλλαγή των σχέσεων κυριαρχίας την οποία δεν μπορούσε να εγγυηθεί μια "πολιτική" επανάσταση με αφετηρία την οικονομική εκμετάλλευση και με υποκείμενο την εργατική τάξη, πολιτική επανάσταση που μετετίθετο μονίμως σε μια μελλοντική ωρίμανση της σύγκρουσης των σχέσεων παραγωγής με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η κοινωνική κριτική διεκδίκησε σε αυτήν τη φάση άλλοτε την ολότητα του κοινωνικού, καταδικάζοντας το διαχωρισμό του οικονομικού και διακρίνοντας την αποξένωση και σε άλλους χώρους εκτός της παραγωγής όπως στο χώρο της κατανάλωσης και του ελεύθερου χρόνου, και άλλοτε διέγραψε το οικονομικό, αποχαιρέτησε το προλεταριάτο, κατήγγειλε την ηθική της εργασίας και ευαγγελίστηκε την έλευση της κοινωνίας του ελεύθερου χρόνου, νομιμοποιώντας εκ νέου το διαχωρισμό οικονομίας και κοινωνίας⁷.

Η όξυνση της οικονομικής κρίσης από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και μετά, και η ραγδαία ένταση που προσέλαβε το φαινόμενο της ανεργίας σε συνδυασμό με τις διαδικασίες τεχνικο-οργανωτικού εξορθολογισμού της παραγωγής, μετέθεσαν το ενδιαφέρον στα λεγόμενα νέα φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η ανεργία και η τεχνολογία έδωσαν, με διαφορετικό τρόπο αυτήν τη φορά, το επιχείρημα για ένα λόγο περί του τέλους της κοινωνίας της εργασίας και η κοινωνική επιστήμη μοιάζει να εξαντλείται σε μια ανάλυση των νέων παραμέτρων που στοιχειοθετούν την κοινωνική θέση και κοινωνική συνείδηση, όπως το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα, οι ιδιαιτερότητες της εξαρτημένης εργασιακής συνθήκης, η διάρκεια της ανεργίας, η υπαγωγή σε καθεστώτα κοινωνικής πρόνοιας κ.λπ. Μολονότι η νέα αυτή στροφή της επιστημονικής πρακτικής δεν διατηρεί τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό της προηγούμενης δεκαετίας, φτάνοντας ορισμένες φορές να αναγορεύσει σε πρωταγωνιστές των κοινωνικών συγκρούσεων τις ορθολογικές επιχειρησιακές στρατηγικές από τη μια μεριά και την ανορθολογική κρατική κοινωνική πολιτική από την άλλη, καταλήγει και αυτή στην αμφισβήτηση των κλασικών κοινωνικών θεωριών που δομούνται γύρω από τις έννοιες του καταμερισμού της εργασίας. Έτσι, οι όροι "κοινωνικά αποκλεισμένοι", "νέοι φτωχοί", "τάξεις που υπόκεινται στην κοινωνική πρόνοια", "άνεργοι μακράς διάρκειας", "νέοι άνεργοι", αλλά και οι γυναίκες, οι πρόσφυγες, οι μετανάστες, οι χρήστες

6. Αντιπροσωπευτικό αυτής της τάσης αλλά και της συγκυρίας είναι το βιβλίο του J. Baudrillard, *Ο καθρέφτης της παραγωγής*, Αλεξάνδρεια, 1990.

7. A. Gorz, *Αντίο, προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, 1986 και *Οι δρόμοι του Παραδείσου*, Κομμούνια, 1986.

τοξικών ουσιών εμφανίζονται ως το νέο αντίπαλο θεωρητικό δέος παρωχημένων κοινωνικών θεωριών που δεν έχουν να προτείνουν παρά έννοιες απλοϊκές, ακατάλληλες για να ερμηνεύσουν την πολυπλοκότητα και τον κατακερματισμό της σημερινής κοινωνικής ζωής, έννοιες όπως "τάξεις", "προλεταριάτο" ή "εφεδρικός στρατός εργασίας".

Το κείμενο του Claus Offe, με τίτλο "Η εργασία ως κοινωνιολογική κατηγορία - κλειδί", γραμμένο το 1981, σε μια χρονική στιγμή-καμπή, όταν δηλαδή απομακρύνεται η εποχή της αισιοδοξίας και της ευημερίας και το φάσμα της ανεργίας βρίσκεται επί θύραις, καταλαμβάνει επίσης μια ενδιάμεση μεταβατική θέση ανάμεσα στην κριτική αμφισβήτηση της προηγούμενης περιόδου και τον εμπειρισμό των περιγραφικών όρων της σημερινής περιόδου. Βασική υπόθεση του συγγραφέα είναι πως "η σφαίρα της εργασίας και της παραγωγής έχει καταφανώς απωλέσει την ικανότητά της να οργανώνει και να δομεί την κοινωνία και, ως αποτέλεσμα της έρρηξης της καθοριστικής της ισχύος, απελευθερώνει νέα πεδία δράσης με νέους πρωταγωνιστές και νέες ορθολογικότητες".

Σε ποια νέα φαινόμενα θεμελιώνει ο Offe την άποψή του; Κατ' αρχήν, στην πρωτογενή κοινωνική εμπειρία: έρευνες, συνέδρια, δημοσιεύσεις, ενημερωτικά φυλλάδια εκδοτικών οίκων, προγράμματα ιδρυμάτων, καταλόγους διπλωματικών και διδακτορικών εργασιών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Σε αυτό το εμπειρικό υλικό, υπάρχει πλήθος ενδείξεων για το ότι "η εργασία και η θέση των εργαζομένων δεν θεωρείται πλέον υπέρτατη οργανωτική αρχή των κοινωνικών δομών, πως η δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης δεν θεωρείται εκ των προτέρων ως προερχόμενη από τις συγκρούσεις εξουσίας στο χώρο της εργασίας, πως ο καπιταλιστικός-βιομηχανικός τύπος ορθολογικότητας δεν προϋποτίθεται ως εκείνη η μορφή ορθολογικότητας που καθορίζει την κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης κ.λπ."

Στη βάση ποιων στοιχείων συνάγονται τα παραπάνω; Ο Offe αντιπαραβάλλει ως χαρακτηριστικά, τα συμπεράσματα ερευνών της κοινωνιολογίας της βιομηχανίας και της εργασίας που πραγματοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1950 με τα συμπεράσματα σύγχρονων ερευνών (1981). Έτσι, ενώ τα πρώτα αναδείκνυαν την κεντρική θέση της κατάστασης του εργαζομένου στον τόπο εργασίας και προσπαθούσαν να συναγάγουν από εκεί τη μελλοντική εξέλιξη της οργάνωσης της εργασίας καθώς και τους κοινωνικο-πολιτικούς προσανατολισμούς της συνείδησης και των στάσεων των εργαζομένων, τα συμπεράσματα των σημερινών ερευνών αναδεικνύουν τη σφαίρα της εργασίας ως θεσμιζόμενη έξωθεν, από κρατικές κοινωνικές πολιτικές, σε βαθμό που να γείρονται αμφιβολίες για τη δυνατότητα κατασκευής μακροκοινωνιολογικών θεωριών, ιδιαίτερα σε σχέση με το ζήτημα των τάξεων. Οι έρευνες αυτές περιλαμβάνουν κυρίως βιογραφικές αναλύσεις και αναλύσεις τρόπων ζωής, καταγράφουν δηλαδή τις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές των ερωτωμένων, όπως εξάλλου και οι έρευνες της δεκαετίας του 1950, ερμηνεύουν όμως την κοινωνική συνείδηση και δράση στη βάση μιας ποικιλίας καθημερινών εμπειριών ανάμεσα στις οποίες η εμπειρία της σφαίρας της εργασίας δεν έχει κατά κανένα τρόπο προνομιακή θέση. Το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, η εθνικότητα, η υπαγωγή ή όχι σε ειδικά καθεστώτα πρόνοιας αναδεικνύο-

νται σε σημαντικές παραμέτρους για την ανάλυση της κοινωνικής δομής και την ερμηνεία της κοινωνικής ανισότητας.

Ο συγγραφέας θεωρεί πως οι έννοιες της εργασίας, της παραγωγής, των σχέσεων ιδιοκτησίας και του οικονομικού υπολογισμού της ορθολογικότητας αποδεικνύονται ανεπίκαιρες για τη θεωρητική κατασκευή της δομής και της δυναμικής της κοινωνίας και δικαιολογεί την άποψή του στη βάση τριών ενδείξεων. Οι ενδείξεις αυτές είναι:

- Η εμπειρική πολυμορφία της εξαρτημένης εργασιακής συνθήκης αναφορικά με το εισόδημα, την ειδίκευση, τη βεβαιότητα διατήρησης της θέσης εργασίας, την κοινωνική προβολή και αναγνώριση, την εργασιακή επιβάρυνση, τις δυνατότητες εξέλιξης, επικοινωνίας αυτονομίας κ.λπ. Απέναντι σε αυτήν την πολυμορφία, η ιδιότητα του "εργαζόμενου" δεν μπορεί πια να αποτελέσει σημείο εκκίνησης για τη δημιουργία πολιτισμικών, οργανωτικών και πολιτικών συλλογικοτήτων και συλλογικών ταυτοτήτων και άρα η έννοια του καταμερισμού της εργασίας δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις κοινωνικές δομές, συγκρούσεις και πρακτικές.
- Η ριζική υποχώρηση των εργασιοκεντρικών αναπαραστάσεων της κοινωνίας στους μισθωτούς και η αντικατάστασή τους από αναπαραστάσεις που προέρχονται από τον αυξανόμενο ελεύθερο χρόνο, φαινόμενα που συσχετίζονται με την εξαφάνιση του ανθρώπινου και ηθικού παράγοντα μέσα από την εφαρμογή του τειλορισμού στην άμεση βιομηχανική παραγωγή, την υποχώρηση της κοινωνικο-πολιτισμικής τοπικότητας της προλεταριακής ζωής, τη μείωση του χρόνου εργασίας και την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, την αύξηση της ανεργίας κ.λπ.
- Η κυριαρχία κοινωνικών συγκρούσεων που δεν προέρχονται από τη σφαίρα της παραγωγής και των οποίων το αντικείμενο δεν είναι ο έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής ή η κατανομή των αποτελεσμάτων της.

Θα προχωρήσω αναγκαστικά σε έναν επιγραμματικό σχολιασμό της συλλογιστικής.

Οι έρευνες της βιομηχανικής ψυχολογίας έχουν την καταγωγή τους στο μεσοπόλεμο και στην παράδοση του κοινωνιολογικού εμπειρισμού, ωστόσο η κοινωνική θεωρία μπόρεσε να αναπτυχθεί σχεδόν έναν αιώνα πιο πριν. Έτσι, ποτέ δεν θα είμαστε σίγουροι αν οι εργαζόμενοι του 19ου αιώνα είχαν εργασιοκεντρικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας και σε ποιο βαθμό το εργατικό τους ήθος ήταν αποτέλεσμα της εμπειρίας της βιομηχανικής εργασίας ή κληρονομιά εμπειριών που προέρχονταν από άλλους υλικούς και ιδεολογικούς χώρους. Οι έρευνες των εργατικών στάσεων και αναπαραστάσεων, ήδη από τη δεκαετία του '50, αξιοποιήθηκαν και προς τις δυο κατευθύνσεις, είτε για να επιβεβαιώσουν τη διαφύλαξη της ταξικής εργατικής συνείδησης, παρά την αναδυόμενη, τότε, εποχή της αφθονίας και του καταναλωτισμού, και παρά την επικράτηση εργαλειακών στάσεων από τους εργαζόμενους απέναντι στην αποεπαγγελματοποιημένη βιομηχανική εργασία, είτε για να αποκαλύψουν το τέλος της εργατικής συνείδησης και το τέλος του επαναστατικού ρόλου της εργατικής

τάξης. Πέραν της πολεμικής, οι έρευνες αυτές τροφοδότησαν με πληροφορίες και επεξεργασμένες έννοιες τη γνώση της κοινωνιο-ψυχολογίας στους μικρόκοσμους της βιομηχανικής εργασίας και των εργατικών συνοικιών⁸. Δεν επέλυσαν, όμως, εντέλει το μεθοδολογικό πρόβλημα του περάσματος από το εμπειρικό στο θεωρητικό και της ένταξής τους στο μακροεπίπεδο της κοινωνικής θεωρίας και την ένταση ανάμεσα στα δύο βασικά ρεύματα της κοινωνικής σκέψης.

Όσον αφορά τις κοινωνικές συγκρούσεις που δεν εγγράφονται στο χώρο της παραγωγής και της κατανομής του εισοδήματος, γιατί θα έπρεπε οι συγκρούσεις αυτές να θεωρηθούν δομικά ανταγωνιστικές με τις συγκρούσεις που οργανώνονται με επίκεντρο το χώρο της εργασίας; Μήπως πρόκειται, αντιθέτως, για μια κατακερματισμένη "επιστημονική" οπτική που αναπαράγει το διαχωρισμό οικονομικού και κοινωνικού, κοινωνικού και πολιτικού; Αλλά η διαλεκτική της ιδιοκτησίας στο αστικό σύστημα ιδεών θέτει στο άλλο άκρο της αντίληψης της ιδιοκτησίας ως οικειοποίησης αγαθών και ως υπαγωγής της ανθρώπινης εργασίας στο κεφάλαιο, την αντίληψή της ως κυριότητας του εαυτού, ελεύθερης διάθεσης των ίδιων δυνάμεων και ελεύθερης αξιοποίησής τους, δηλαδή ως γενικευμένης οικειοποίησης η οποία εμπεριέχει όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής, αυτές που οριοθετούνται τόσο εντός όσο και εκτός του χώρου της εργασίας, όλες, δηλαδή, εκείνες τις μορφές που εμπεριέχονται στην έννοια του "τρόπου ζωής" όπως αυτή χρησιμοποιείται από τις εμπειρικές έρευνες που άρχισαν να εκπονούνται από τη δεκαετία του '50. Μια τέτοια αντίληψη της ιδιοκτησίας δεν θέτει στο περιθώριο τις "σχέσεις ιδιοκτησίας" και τον "καταμερισμό της εργασίας" ως απαξιωμένες εννοιολογικές κατηγορίες για την κατασκευή κοινωνικών θεωριών, αλλά ξαναθέτει "τα όρια ανάμεσα στο πεδίο του ιδιωτικού και του δημόσιου, της εργασίας και της μη-εργασίας, της ατομικής και συλλογικής κατανάλωσης. Είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε όριο (προς εξερεύνηση) της πολιτικής"⁹. Το να μιλά κανείς, επομένως, για το τέλος της κοινωνίας της εργασίας σημαίνει ότι μιλά με αμφιλεγόμενο τρόπο για το τέλος του καπιταλισμού: είτε για μια κοινωνία που δεν είναι πλέον ταξική και της οποίας οι εχθροί είναι μόνο εξωτερικοί, δηλαδή η τεχνολογία, ο φονταμενταλισμός και οι λαθραίοι μετανάστες, ή για μια κοινωνία που δεν μπορεί να συνεχίσει να είναι η ίδια και η οποία οφείλει να επενεξετάσει το κοινωνικό της συμβόλαιο.

8. Αντιπροσωπευτικές του κλίματος της περιόδου είναι οι έρευνες των: S. Mallet, *La nouvelle classe ouvrière*, Seuil, 1969, A. Touraine, *La conscience ouvrière*, Seuil, 1966, J. Goldthorpe, *The Affluent Worker Series*, Cambridge University Press, Volumes I (1968), II (1969).

9. Ε. Μπαλιμπάρ, "Τα όρια της Δημοκρατίας", ό.π. (σημ. 4).